

**ПРАГМАЛІНГВІСТИЧНИЙ МЕХАНІЗМ
УТВОРЕННЯ ІРОНІЇ**

Резюме

Стаття присвячена необхідності використання прагмалінгвістичного підходу під час дослідження іронії.

Ключові слова: прагмалінгвістика, іронія, комунікація.

Summary

The article is devoted to the usage of pragmatic linguistic approach in the research of irony.

Key words: pragmalinguistics, irony, communication.

Необхідність використання прагмалінгвістичного підходу при дослідженні іронії пояснюється її прямою залежністю від намірів і характеристик комунікантів. У цьому смислі іронію можна визначити як явище природно пристосоване до прагматичного аналізу, оскільки провідним в ній є суб'єктивний аспект. Метою цієї статті є вивчення прагматичних особливостей іронічних висловлень. Прагмалінгвістичний підхід, що здійснюється в рамках даної роботи, спрямований на вивчення особливостей передачі значеннєвого змісту, який відображує наміри мовців.

Основне завдання мовленнєвої діяльності полягає не в передачі змісту, а в реальному впливі на співрозмовника. Прагматичне розуміння являє собою “последовательность процессов, содержанием которых является приписывание высказываниям участниками коммуникации особых конвенциональных сущностей — иллокутивных сил” [4:14-15]. До завдань прагматики і теорії мовленнєвих актів як її складової частини входить вивчення моделей комунікативного впливу мови, або моделей вживання певних форм мови для досягнення конкретної мети. Безсумнівно, входять до їх складу й іронічні висловлювання.

Процес комунікації складається з кількох компонентів, основними серед яких є мовець, слухач і предмет, про який йдеться. Залежно від ставлення до цих трьох елементів виділяються три основні застосування мови: інформативне, експресивне й евокативне. Під першим розуміється формулювання істинних і хибних суджень, під другим — вираження стану мовця, під третім — вплив

на слухача, викликання у нього думок, оцінок, прагнень до дії. Хоча висловлюванням притаманні одночасно всі три функції, одна з них, як правило, є домінуючою. На нашу думку, в іронічному висловлюванні переважає евокативна й експресивна складові.

У рамках даної роботи прагматика розуміється як розділ семіотики, який вивчає ставлення мовця до знаків, що ним вживаються (що реалізуються в певному контексті) і вплив цих знаків на співрозмовників, а іронічне висловлювання розглядається в аспекті теорії мовленнєвих актів.

При розгляді іронії з позиції теорії мовленнєвих актів виокремлюють два відносно автономних аспекти іронії: 1) насмішка, що є іллокутивною складовою і 2) протиставлення (антифразис), що представляє лінгвістичну складову. У результаті такого розподілу виявляються три види іронії: 1) іронія, яка містить обидва компоненти (насмішка і антифраза), 2) антифраза без насмішки, 3) насмішка без антифрази [13:120]. Проте завжди відбувається семантична інверсія з метою девалоризації об'єкту, яка в тому чи іншому ступені припускає насмішку (яка є іллокутивною силою іронії).

Компонент “насмішка” в іронічному висловлюванні відзначає ряд дослідників [17;7], а також у деяких словниках [14;8;19]. При цьому, визначаючи іронію, автори не завжди говорять про критику (тобто про намір за допомогою іронічного висловлювання висловити критичне ставлення до співрозмовника) як характеристику іронії або визначають іронічне висловлювання як насмішливо-критичне [15;11], яке може бути насмішливим або критичним і не обов'язково насмішливо-критичним одночасно [5:50]. Іллокутивна складова “насмішка” або “критика” може зводитися, таким чином, до мінімуму, а в прагматичній настанові практично повністю реалізується тільки другий компонент.

Вимова іронічного висловлення є також здійсненням перлокутивного акту — відбувається емоційний вплив на адресата. Специфіка іронічного мікротексту (двозначність) визначає певний вплив на об'єкт, оскільки останній не має формальної підстави для свого протесту.

Потрібно зауважити, що іронічне висловлення обов'язково пов'язане з порушенням однієї і/або більше конверсіональних максим. Для адекватного сприймання такого висловлювання потрібно

бути здатним співвіднести його з мовленнєвою ситуацією, “включити” її до контексту. Якщо співрозмовник не зрозумів прагматичного навантаження іронічного мікротексту, він може зрозуміти речення в прямому смислі. Наприклад, якщо кого-небудь іронічно хвалять, новий співрозмовник, незнайомий з ситуацією, може неправильно інтерпретувати висловлене, тому для інтерпретації непрямого мовленнєвого акту (НМА) великого значення набуває його контекстуальна включеність.

Прагматичність іронії визначається тим, що іронічний акт є актом оцінювання, а “оценка стоит в преддверии выбора и решения, влекущих за собой переход к практическим действиям” [1:5]. Критикуючи те, що він вважає недосконалим, співрозмовник, який іронізує, активно впливає на оточуючих, на їх думку і на лінію поведінки. Окрім реалізації функції оптимізації міжособистих стосунків, яка полягає в дотриманні комунікантами, які іронізують, принципу ввічливості, можна назвати цілий ряд більш окремих функцій, які також мають певне прагматичне навантаження.

Однією з них є функція зміцнення позиції мовця за рахунок спростування позиції адресата, яку називають ексклюзивною функцією [2] або функцією спростування [18:69]. Дійсно, іронія є надзвичайно ефективним засобом, який комуніканти можуть вживати для доведення правильності своєї позиції. Вираження іронічного відношення може розглядатися як процес винесення іронічної оцінки. На відміну від прямої оцінки, непряма оцінка вимагає більш активних дій адресата. Акт іронічної оцінки можна визначити як кооперативний. Зрозуміло, будь-який мовленнєвий акт є актом кооперативним, але ступінь взаємодії мовця і адресата підвищується при переході від прямих до непрямих мовленнєвих актів, в яких мовець маскує свій намір. Роль іронії у визначенні прагматичного впливу на адресата особливо велика тому, що вона змушує його звертатися до широкого контексту і переживати процес оцінювання своїх дій на його тлі. У цьому процесі бере участь як розум, так і емоції. Іронічна оцінка є свого роду синтезом емоційної і раціональної оцінок. Таким чином, іронія приводить до прихованого нав'язування іронічної оцінки, спонукаючи адресата не просто прийняти, а самостійно виробити мотив для усунення недоліків, які стали предметом іронічної критики. Мотиви “побуж-

дают деятельность, направляют её и вместе с тем придают ей осмысленность, смыслообразуют” [6:37]. Отже, іронія є важливим засобом мотивації дії комунікантів. Її застосування доцільне в тих випадках, коли співрозмовники рівні за своїм соціальним статусом і невмотивована вимога не ефективна. Переживаючи іронічний смисл, іронічний адресат творчо бере участь у процесі оцінювання, стає причетним до його результату. Високий ступень “кооперованості” іронії робить спілкування більш економним: мовцю необхідно утворити лише частину повідомлення. Ще однією особливістю іронії як полемічного засобу є те, що, переборюючи, супротивника, вона залишається немов би неушкодженою для відповідного удару.

Звернення до іронії дає змогу мовцю уникати висловлювань неінформативних, самоочевидних суджень. Подані іронічно, судження набувають додаткового сенсу і не здаються тривіальними.

Окрім цього, за допомогою іронічного коду мовець може уникнути зайвої категоричності і визначеності оцінки. Реальна оцінка, яка виноситься автором іронічного висловлювання, ніколи не буває такою ж визначеною як оцінка, що винесена на поверхню. Протилежність глибинної і поверхневої оцінок не абсолютна, а протистояння не симетричне відносно деякої нейтральної точки. Так, іронічне “дуже добре” не завжди означає “дуже погано”, а іронічне “ранувато” не завжди значить “запізно”. В опозиції між прямим значенням іронічного висловлювання і значенням його можливого перефразування реалізуються не контрарні відношення, які припускають діаметральну протилежність між поняттями або судженнями, а контрадикторні відношення або відношення суперечності. Мовець звертається до іронічного типу спілкування саме тому, що йому вигідно те, що його висловлювання не піддається однозначному трактуванню.

Категорична і пряма оцінка у певній ситуації може спричинити конфлікт. Іронія ж допомагає усунути його. У зв’язку з цим пропонується віднести іронічний мовленнєвий акт до того типу активів, іллокутивна сила яких є навмисно стратегічно невизначеною (*strategically indeterminate*) [12:30]. Цей кут зору викликає критику так званої “оптимальної” моделі комунікації, в якій поняття

ефективності спілкування ототожнюється з поняттям визначеності та однозначності [9:227]. Невизначеність не може розглядатися як аномальне явище у міжособистому спілкуванні, більше того, невизначеність, неоднозначність лежать в основі людського спілкування взагалі, не являючись прерогативою непрямого спілкування: ми ніколи не можемо повністю зрозуміти один одного і, в той же час, ми завжди можемо відповісти один одному [10:31].

Те, що іронічне твердження не є надміру категоричним, дає змогу легше перейти до компромісного рішення у спірній ситуації. Іронічні комуніканти висловлюють свої думки і почуття, залишаючи за собою право відмовитись від такої інтерпретації, яка може здаватися співрозмовникові неприйнятною. Різноманітні думки приводяться до відповідності, що збільшує шанси вироблення спільної позиції, приводячи до визначення такої дії іронії як функції врегулювання протиріч.

Іронія також може бути прирівняна до особливого коду, який комуніканти вживають з метою координації своїх дій в такій ситуації, коли вони побоюються або просто не бажають висловлювати свої думки прямо.

Ще однією функцією іронії є те, що вона слугує для інтимізації стосунків між комунікантами, встановленню і зміцненню дружніх зв'язків між ними. Пропозиція взяти участь в іронічній грі може розглядатися як свого роду інтелектуальний і ціннісний тест, який ґрунтується на переконанні мовця у здатності адресата гідно вирішити його. Приймаючи цю пропозицію, адресат відповідає довірою на довіру. Взаємопорозуміння, досягнуте таким шляхом, сприймається комунікантами як дещо само по собі зрозуміле. А.Майерс називає цю функцію інклюзивною функцією іронії [16:179]. Іронія також може бути засобом, що вживається мовцем для саморегуляції. Іронізуючи, він звільняється від почуття незадоволеності, реалізуючи свій критичний намір. Отже, іронія призводить до тимчасового “зняття” діалектичних протиріч між бажаним і реальним, можливим і дійсним, допомагаючи людині зберегти своє “я” у найскладніших обставинах.

Найбільш природною прагматичною функцією іронії вважається комічна функція або функція висміювання [3:164]. Ступінь висміювання може бути різним. Іноді іронічна насмішка пов'язується

ся лише з осудом або вираженням презирства. Діапазон іронічної насмішки тягнеться від дружньої і доброзичливої до злої, гострої, саркастичної. У цьому смислі можна говорити як про гумористичну іронію, так і про іронію сатиричну. Ступінь насмішки залежить від емоційної насиченості критики.

Здійснення будь-якої з названих функцій не тільки не суперечить одночасній реалізації інших функцій, але й припускає її. Так, спрощення позиції опонента у суперечці може супроводжуватися зміцненням зв'язку зі слухачем і слугувати меті врегулювання суперечностей, інтимізації стосунків.

Якщо спробувати дати узагальнюючу характеристику прагматичним функціям, які виконує іронічний тип спілкування, то слід сказати, що іронія, привносячи у дію комунікантів дух змагання і співробітництва, вживається як засіб вирішення тих комунікативних завдань, які не можуть бути ефективно вирішеними за допомогою “прямого” зв'язку. Розгляд іронії як дії при цьому дає змогу глибше зрозуміти механізм цього явища.

При розгляді іронічних висловлювань проблема суперечливості тексту і мовних аномалій стає проблемою неоднозначності в прочитанні та розумінні ряду контекстів природної мови. Саме поняття контексту є неоднозначним. Контекст може позначати лексичне оточення лексичної одиниці або ситуативне оточення.

Мовець, звертаючись до непрямого способу вираження своєї думки, розраховує не тільки на мовні, але й на різноманітні екстралінгвістичні знання співрозмовника. При інтерпретації НМА одержувач повідомлення ґрунтується на контексті в широкому розумінні цього слова, що містить знання про принципи комунікації та “енциклопедичні” знання. У НМА мовець, повідомляючи слухачеві більше, чим сказано прямо, виходить з фонові інформації (лінгвістичного і нелінгвістичного характеру), яка є спільною для учасників комунікативного акту, і із здатності слухача робити логічні висновки.

Семантичний аспект лексичних одиниць української мови як системи виступає основою для аналізу їх функціонування в реальних умовах комунікації, коли значення речення може не співвідноситися з сумою семантичних компонентів окремих слів і правил їх сполучення. Мова йде про те, що смисл речення може ґрунтувати-

ся і на значенні, що не властиве лексичній одиниці як одиниці мови, і набутим нею у певній мовленнєвій ситуації, коли контекст ніби додає додаткові семи або нейтралізує ті, що існують. Аналіз семантико-синтаксичного рівня повинен слугувати передмовою для прагматичного опису.

Таким чином, інтерпретація іронічних висловлювань повинна відбуватися з урахуванням їх контекстного включення; слід також зважати на мовців і той вплив, який справляє мовлення на учасників комунікації. Прагматичний намір (комунікативна настанова) пов'язує висловлювання з суб'єктом мовлення і її одержувачем, фондом їх знань і думок, місцем і часом, в яких відбувається мовленнєвий акт.

Практична значущість даної статті впливає з можливості застосування пропонованого підходу для вивчення різних стилістичних прийомів, що створюють комічний ефект. Отримані дані можуть бути використані при подальшій розробці комунікативно-орієнтованої методики викладання української мови, для проведення семінарів і практичних занять, а також при читанні теоретичних курсів зі стилістики української мови.

1. **Арутюнова Н.Д.** Аксиология в механизмах жизни и языка // Проблемы структурной лингвистики. — М., 1984.
2. **Бородненко М.В.** Комическое в системе установочной регуляции поведения. — Дис. ... канд. психол. наук. — М., 1995.
3. **Вольф Е.М.** Функциональная семантика оценки. — М., 1985.
4. **Дейк ван Т.А.** Контекст и познание. Фреймы знаний и понимание речевых актов // Язык. Познание. Коммуникация. — М., 1989.
5. **Жаров В.Е.** Прагматический аспект стилистических средств выражения иронии в синтагматике. — Дис. ... канд. филол. наук. — М., 1997.
6. **Леонтьев А.Н.** Некоторые психологические вопросы воздействия на личность // Проблемы научного коммунизма. — М., 1968. — Вып. 2.
7. **Львов М.Р.** Риторика. — М., 1995.
8. **Dictionnaire de linguistique et des sciences du langage.** — Paris, 1994.
9. **Edmonton W.** Spoken Discourse. — London, 1981.
10. **Eisenberg E.** Ambiguity as Strategy in Organizational Communication // Communication Monographs. — Minneapolis, 1984. — Vol. 51. — No. 3.
11. **Jardon D.** Du comique dans le texte litteraire. — Bruxelles: De Boeck-Puculot, 1988. — 304 p.
12. **Kaufert D.S.** Ironic Evaluations // Communication Monographs. — Minneapolis, 1981. — Vol. 48. — No. 1.
13. **Kerbrat-Orecchioni C.** L'ironie comme trope // Poetique.-Paris, 1980.-No.41.

14. **Le Petit Larousse** illustre. — Paris, 1993.
15. **Nash W.** The Language of Humour. — London-New York: Longman, 1985.
16. **Pocock J.G.** Verbalizing a Political Act: Toward a Politics of Speech // Language and Politics. — New York, 1984.
17. **Reboul O.** La rhétorique // Que sais-je? — Paris: PUF, 1993.
18. **Rodica M.** L'ironie en tant qu'acte de langage // Revue Romaine de linguistique. — Paris, 1984. — Vol. 29. — No. 1.
19. **The Encyclopaedia** of Language and Linguistics. — London, 1994.

А. П. Романченко

ДО ПИТАННЯ ПРО КОМПАРАЛЬНО-СУБ'ЄКТНІ (ОБ'ЄКТНІ) КАТЕГОРІАЛЬНІ СИТУАЦІЇ В ПРАГМАСТИЛІСТИЧНОМУ АСПЕКТІ

Резюме

У статті проаналізовано компарально-суб'єктні ситуації, в яких реалізуються вторинні функції компаративності. Встановлено прагмастилістичний потенціал мовних засобів у компаральних ситуаціях у художньому мовленні.

Ключові слова: категоріальна ситуація, прагмастилістика, функція, компаративність.

Summary

The comparative-subjective situations, in which the secondary functions of a functional-semantic field comparison are being realized, are analysed. Pragmastylistic potential of language facilities in comparative situations on the material of the belles-lettres language features is revealed.

Key words: categorial situation, pragmastylistics, function, comparativity.

Оскільки функціонально-семантичне поле компаративності взаємодіє з іншими полями, на перетині яких формуються вторинні функції мовних одиниць, ставимо за мету в даній статті проаналізувати ті одиниці, для яких вираження компаративності є їх вторинною функцією.

Компаративні висловлювання розглядаються через поняття категоріальної ситуації, яка виражається різними засобами висловлювання, ґрунтується на певній семантичній категорії та утворюваному нею в мові функціонально-семантичному полі (ФСП) і являє собою один із аспектів загальної ситуації, яка передається у висловлюванні [17:13]. Розгляд категоріальних ситуацій перед-